

PSIHOSOCIJALNA PRILAGODBA ADOLESCENATA NA PROGONSTVO*

Marina Ajduković

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Studijski centar socijalnog rada

Izvorni znanstveni članak

UDK 159.922.8-054.73

Primljeno: lipanj 1995.

Damir Ljubotina

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za psihologiju

Cilj rada je istražiti neke izvore stresa i specifičnosti doživljavanja adolescenata u progonstvu. U prosjeku je svaki adolescent doživio 4.2 stresna događaja (od 16 ponuđenih). Većem broju stresnih događaja bili su izloženi oni mladi koji su češće mijenjali smještaj tijekom progonstva i koji su još uvijek razdvojeni od svojih obitelji. Izloženost većem broju stresnih događaja značajno je povezana i s povećanom depresijom adolescenata.

1. UVOD

Adolescencija je razdoblje u razvoju osobe koje označava prijelaz od djetinjstva do odrasle dobi. To je ujedno i jedna od najkritičnijih etapa razvoja koju označavaju snažne fiziološke i emocionalne promjene te promjene u misaonim procesima. U tom razdoblju mladi počinju preispitivati vrijednosti, počinju tražiti i uspostavljati neovisnost o obitelji, postaju svjesniji sebe kao društvenih bića, počinju donositi samostalne odluke.

Adolescencija je i vrijeme formiranja osobnog identiteta. Radi se o složenom i veoma zahtjevnom procesu koji uključuje selektivno prihvaćanje ili odbacivanje različitih aspekata ličnosti koji su usvojeni tijekom djetinjstva. Erikson (1975) smatra da identitet koji se postiže na kraju adolescencije uključuje sve identifikacije sa značajnim osobama iz prošlosti, koje su izmijenjene tako da čine jedinstvenu i razumno intergiranu cjelinu. Sastavni dio formiranja identiteta je izbor i donošenje odluka koje imaju trajniji utjecaj na daljnji život a odnose se na obrazovanje, obitelj, osobna uvjerenja, zdravstvena ponašanja i slično. Sve to dovodi do zbunjenosti, uzbuđenosti, frustriranosti, straha, te ne iznenađuje da se o adolescenciji često govori kao razdoblju "oluje i stresa" (Seifert i Hoffnung, 1987).

Djeca koja odrastaju za vrijeme rata često nemaju minimum sigurnosti i strukture u okolini u kojoj žive koji su prijeko potrebni za normalan proces biopsihosocijalnog razvoja u adolescenciji. Njihovi životi i životi njihovih najbližih su ugroženi, izgubili su obitelj ili su odvojeni od njezinih članova, prognani su i "iskorijenjeni" iz svoje sredine, roditelji su

* Ovaj rad je nastao u okviru programa psihosocijalne pomoći prognanicima koje provodi Društvo za psihološku pomoć uz financijsku potporu Norwegian People's Aid i Norwegian Mental Health Council.

im prisilno nezaposleni, obiteljski odnosi su promijenjeni. Osnovni procesi koji označavaju razdoblje adolescencije su:

- * odvajanje od roditelja,
- * identifikacija s određenim socijalnim ulogama,
- * usmjeravanje prema budućnosti,
- * potraga za identitetom,

bitno su otežani za vrijeme rata ili/i u progonstvu. Da mlada osoba stekne osjećaj neovisnosti o roditeljima, oni moraju biti prisutni. Odvajanje od roditelja koji nije prisutan, već je negdje drugdje u progonstvu ili na ratištu, nije ni lako ni jednostavno. Odlaskom u progonstvo mladi su izgubili svoju vršnjačku skupinu i moraju ponovo stjecati novu. Rat je doveo u pitanje i mnoge etičke vrijednosti, kao npr. "ne ubij", "voli bližnjega svoga". Sve to otežava stvaranje osobnog, grupnog i "filozofskog" identiteta mlade osobe. Stoga ne iznenađuje da rat i stres izazvan ratom pojačavaju neke razvojne karakteristike adolescenata, kao što su nemir, nesigurnost, impulzivnost, bijeg od kontakta, negiranje emocija, kriza identiteta (Pregrad, 1993).

Izloženost traumatskim iskustvima može kod adolescenata privremeno dovesti i do porasta tzv. rizičnog ponašanja (Newman, 1976; Pynoos i Nader, 1993). To su ponašanja mladih koja nisu slučajna, a čiji je konačni ishod često neizvjestan i mogu imati negativne posljedice za zdravlje (Bell i Bell, 1993). Tako se najčešće navodi da traumatizirani adolescenti pokazuju tendenciju zapostavljanja škole, pojačanu seksulanu aktivnost i promiskuitet, zloupotrebu alkohola i droga, delinkventno ponašanje, poremećaje prehranbenih navika, izlaganje pogibelnim situacijama vezanim uz rat i slično. Takva se ponašanja najčešće tumače kao obrambeni mehanizam "okretanja protiv sebe". Kao što navodi Pregrad (1993), "oni su prestari za razradu traume kroz igru ili negaciju u fantaziji, nego idu u samodestrukciju da bi se odmakli od tjeskobe i bolnih sjećanja i da iskupe osjećaj krivnje" (str. 197).

Dok su istraživanja o utjecaju rata i progonstva na razvoj i doživljavanje djece brojna, o psihosocijalnoj prilagodbi adolescenata na progonstvo relativno se malo zna. Stoga je cilj ovog rada istražiti neke izvore stresa i specifičnosti doživljavanja adolescenata u progonstvu.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Podaci izloženi u ovom radu prikupljeni su u okviru programa pružanja psihosocijalne pomoći prognanim obiteljima s djecom u jednom zbjegu u Zagrebu. To je najstariji centar u Hrvatskoj i prognanici u njemu borave od srpnja 1991. godine. Cilj prikupljanja podataka bio je (1) identifikacija izvora stresa u progonstvu, (2) identifikacija obitelji s djecom i pojedinaca koja imaju poteškoće u prilagodbi, (3) izrada programa pružanja psihološke pomoći primjerenog specifičnim okolnostima tog centra te (4) prikupljanje podataka koji će omogućiti praćenje učinaka planiranih intervencija.

Uzorak

U ispitivanju su obuhvaćeni pripadnici različitih dobnih skupina:

1. osobe starije od 60 godina (N=61),

2. odrasle osobe u dobi od 20 do 59 godina (N=72),
3. adolescenti u dobi od 14 do 19 godina (N=45),
4. djeca u dobi od 8 do 13 godina (N=52),
5. majke kao izvor podataka za djecu mlade dobi (N=65).

U ovom radu usmjerit ćemo se u prvom redu na adolescente.

U ispitivanju je sudjelovalo 25 mladića (55.6%) i 20 djevojaka (44.4%). Njihova prosječna dob bila je 17.1 godina. Njih 43, odnosno 95.6%, polazi srednju školu. U trenutku ispitivanja u progonstvu su boravili u prosjeku godinu i pol (476 dana). Potrebno je naglasiti da su u ispitivanju sudjelovali svi adolescenti koji su tada boravili u tom centru.

Instrumentarij

Tijekom procjenjivanja psihosocijalne prilagodbe adolescenata i izvora stresa u progonstvu korišten je veći broj instrumenata. To su:

1. skala stresnih događaja (k=20),
2. skala aktualne prilagodbe na progonstvo odnosno znakova stresa u progonstvu (k=28),
3. skala procjene prognaničke situacije (k=18),
4. skala depresije (Zung, 1965)(k=36),
5. skala očekivanja (k=20),
6. skala kompetencije (Bezinović, 1990)(k=10),
7. skala ekternalnosti (Bezinović, 1990)(k=10),
8. skala psihosocijalne klime (k=15),
9. skala obiteljskih odnosa (k=24),
10. strukturirani intervju (k=35).

Instrumentarij je izabran i izražen u skladu s modelom stresa u progonstvu te spoznajama o mehanizmima sučeljavanja u stresnim situacijama (Ajduković, D., 1993). Instrumenti pod brojevima 1, 2, 3, 5, 8, 9. i 10. izraženi su u okviru kratkoročnog projekta "Psihosocijalna prilagodba na progonstvo" koji je financiralo Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Ispitivanje je provedeno tehnikom vođenog intervjua. Svi ispitivači u malim su skupinama dobili uputu o načinu provođenja razgovora. Dobili su i opsežne pisane upute o načinu evidentiranja prikupljenih podataka. Intervjue su provodile studentice završnih godina studija socijalnog rada i psihologije, koje su u centru radile s djecom i mladeži od rujna 1991. godine. S obzirom na relativno velik instrumentarij, samo ispitivanje se provodilo u dva do tri navrata u razdoblju od 14 dana.

Podaci koje su izloženi u ovom radu odnose se na:

1. izloženost adolescenata stresnim i traumatizirajućim događajima neposredno prije i za vrijeme samog progonstva,
2. usporedbu izloženosti adolescenata traumatizirajućim događajima s izloženošću ostalih dobnih skupina,
3. samoprocjenu aktualnih poteškoća prilagodbe na progonstvo odnosno njihove posttraumatske stresne reakcije,

4. usporedbu aktualnih poteškoća prilagodbe na progonstvo adolescenata s ostalim dobnim skupinama,
5. korelate prilagodbe na progonstvo kod adolescenata s posebnom usmjerenošću na obilježja obiteljske interakcije i socijalne podrške.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Izloženost adolescenata stresnim događajima u razdoblju neposredno prije progonstva i za vrijeme progonstva prikazana je u tablici 1. U prosjeku je svaki adolescent doživio 4.2 stresna događaja. To su najčešće gubitak ili teže oštećenje pokretne ili nepokretne imovine, gubitak vrlo značajnih osobnih predmeta, odlazak članova obitelji u rat, izloženost neprijateljskim napadima i smrt bliske osobe. Usporedba među dobnim skupinama pokazala je da su djeca, adolescenti i starije osobe bile statistički značajno manje izložene traumatskim događajima nego odrasle osobe (tablica 2).

Tablica 1. Izloženost adolescenata (N=45) traumatskim i stresnim događajima u razdoblju neposredno prije i tijekom progonstva

Stresni događaj	N	%
Gubitak ili teže oštećenje nepokretne imovine	36	80.0
Gubitak vrlo značajnih osobnih predmeta	30	66.7
Odlazak članova uže obitelji u rat	30	66.7
Gubitak ili teže oštećenje pokretne imovine	22	48.9
Izloženost neprijateljskim napadima	21	46.7
Smrt bliske osobe	17	37.8
Prisustvovanje smrti drugih ljudi	9	20.0
Ranjavanje ili teža bolest člana uže obitelji	9	20.0
Prisustvovanje nasilju nad drugim ljudima	4	8.9
Izloženost vremenskim nepogodama duže vrijeme	2	4.4
Prisustvovanje silovanju	1	2.2
Osobno zarobljavanje	1	2.2
Dugotrajnija izloženost gladi	1	2.2
Saslušavanje od strane neprijatelja	1	2.2
Vlastito ranjavanje ili teža bolest	0	0
Žrtva silovanja ili seksualnog zlostavljanja	0	0

Tablica 2. Analiza varijance prosječne izloženosti stresnim događajima skupina prognanika različite dobi

Skupina	N	M	SD
Starije osobe	61	4.88	2.39
Odrasle osobe	72	5.50	2.39
Adolescenti	45	4.18	2.08
Djeca	52	4.08	1.74

F-omjer = 6.066

p > 0.05

Posttraumatske stresne reakcije ispitane su skalom aktualnih ponašanja koja se sastoji od 28 čestica čiji je sadržaj određen u skladu s kriterijima za određivanje posttraumatskog stresnog poremećaja u DSM IV. (tablica 3). Na svaku tvrdnju ispitanik odgovara na skali od tri stupnja, pri čemu broj 1 upućuje na odsutnost određene reakcije, a 3 na njezino često javljanje. Mogući raspon rezultata kreće se od 28 do 84. Prosječni intenzitet njihovih stresnih reakcija izražen kao zbroj odgovora na opisanoj skali iznosi 51, uz standardno odstupanje od 10.5 jedinica. Ono što je posebno zanimljivo je raspodjela rezultata u okviru raspona njihovih odgovora (TR = 38 do 75). Tako su posttraumatske stresne reakcije kod njih 8 (19%) slabo izražene, kod 22 (52.4%) rijetko prisutne, a čak kod 11 (26.4%) su česte.

Tablica 3. Samoprocjena aktualnih poteškoća prilagodbe i znakova posttraumatskih stresnih reakcija kod adolescenata (N=45)

Znakovi stresa	% odgovora		
	Ne	Rijetko	Često
Naviru mi slike i sjećanja onoga što mi se događalo od početka rata.	6.7	44.4	48.9
Grize me savjest što sam tu na sigurnom, a moji bližnji su u opasnom području.	17.8	40.0	42.2
Više me ne vesele stvari koje su me ranije radovale.	18.2	40.9	40.9
Nervozan sam i napet.	24.4	35.6	40.0
Teško mi se smiriti na jednom mjestu.	22.2	40.0	37.8
Izgubio sam apetit. Imam stalnu potrebu za hranom.	44.4	22.2	33.3
Osjećam ogorčenje prema drugim ljudima.	20.5	47.7	31.8
Čini mi se da sam se otuđio od ljudi.	40.8	28.9	31.1
Izbjegavam misliti o onome što mi se dogodilo.	13.3	55.6	31.1
Razdražljiv sam i naljutim se zbog sitnice.	35.6	33.3	31.1

Znakovi stresa	% odgovora		
	Ne	Rijetko	Često
Muči me da sam nešto mogao učiniti da spriječim nevolje mojih bližnjih.	47.7	27.3	25.0
Teško mi je misliti jer mi misli bježe s jedne stvari na drugu.	37.8	37.8	24.4
Gubim interes za ono što se oko mene događa.	33.3	44.4	22.2
Spopadne me bijes koji ne mogu kontrolirati.	33.3	44.4	22.2
Teže pamtim, brzo zaboravljam.	51.1	26.7	22.2
Imam problema sa spavanjem.	48.9	33.3	17.8
Kada me nešto podsjeti na ono što sam proživio otkada je počeo rat, osjećam tjelesnu nelagodu.	40.0	42.2	17.8
Čini me se kao da su mi osjećaji otupjeli.	62.2	22.2	15.6
Dolazim u sukobe s okolinom.	40.0	44.4	15.6
Trzam se na svaki iznenadni šum.	55.6	28.9	15.6
Sanjam neprijatne i mučne događaje koje sam doživio.	53.3	33.3	13.3
Imam glavobolje.	57.8	28.9	13.3
Osjećam bojažljivost, zaplašenost, strah.	66.4	22.2	13.3
Uopće se ne mogu sjetiti nekih stvari koje su mi se događale.	55.6	33.3	11.1
Mislim o tome da u budućnosti ne mogu očekivati ništa dobro.	48.9	40.0	11.1
Zdravlje mi je pogoršano.	71.1	20.0	8.9
Bojim se da ću učiniti nešto zbog čega bih se kasnije kajao.	40.0	51.1	8.9
Imam probavne smetnje.	84.4	8.9	6.7

Tablica 4. Analiza varijance prosječne izraženosti stresnih reakcija na progono različitim dobnih skupina

Skupina	N	M	SD
Starije osobe	53	51.86	12.16
Odrasle osobe	56	56.18	11.55
Adolescenti	42	51.00	10.50

F-omjer 2.872

p > 0.05

Iako se od ostalih dobnih skupina adolescenti ne razlikuju s obzirom na prosječnu izraženost posttraumatskih stresnih reakcija (tablica 4), uočljiva je razlika u čestini pojavljivanja pojedinih reakcija među različitim dobnim skupinama. Tako je npr. kod adolescenata najčešća reakcija naviranje slika o proteklim teškim događajima (48.9%), gubitak interesa (40.9%), motorni nemir (33.3%), smetnje apetita (33.3%), ogorčenje prema drugim ljudima i razdražljivost (31.8%). Kod starijih prognanika najčešće posttraumatske stresne reakcije su također prisilne slike o proteklim teškim događajima, ali u znatno većoj čestini nego kod adolescenata (70%). Kod starijih slijede zdravstvene poteškoće (45%), problemi pamćenja i slabije koncentracije (43.3%), bojažljivost (33.3%) (Ajduković, 1994). Vidimo da se posttraumatske stresne reakcije u starijoj životnoj dobi pretežno očituju u različitim tjelesnim reakcijama, što nije slučaj kod adolescenata. Kod njih su pretežno prisutne reakcije koje mogu imati negativne učinke na socijalne odnose, kao što je razdražljivost i nepovjerenje prema ljudima.

Korelacijska analiza ukupnih rezultata na pojedinim skalama i određenih sociodemografskih obilježja adolescenata pokazala je veći broj statistički značajnih povezanosti. Potrebno je naglasiti da su svi podaci transformirani na način da veći rezultati pokazuju nepovoljniju situaciju adolescenata.

Tablica 5. Povezanost izloženosti stresnim događajima i izraženosti stresnih reakcija s nekim obilježjima adolescenata prognanika (N=45)

Rezultat primjene upitnika:	Broj traumatskih događaja		Izraženost stresnih reakcija	
	r	p	r	p
Izraženost stresnih reakcijama	0.228	0.073	1.000	-
Stupanj depresivnosti (Zungova skala)	0.324	0.027	0.623	0.000
Očekivanja	0.057	0.362	-0.416	0.005
Kompetentnost	0.805	0.304	0.347	0.014
Eksternalnost	0.107	0.246	0.312	0.025
Psihosocijalna klima	0.032	0.419	-0.177	0.134
Obiteljski odnosi	0.026	0.453	0.296	0.036
Sociodemografska obilježja				
Spol	0.140	0.117	0.424	0.003
Dob	0.108	0.240	0.197	0.105
Duljina progonstva	-0.274	0.038	0.284	0.038
Mijenjanje smještaja tijekom progonstva	0.406	0.003	0.216	0.085
Općenita nervoza roditelja	-0.123	0.218	-0.283	0.040
Procjena utjecaja progonstva na ponašanje majke	0.173	0.140	0.220	0.083
Procjena vlastitog snalaženja u progonstvu	0.234	0.062	0.172	0.141

Tako je broj traumatskih događaja kojima su bili izloženi adolescenti značajno povezan s povećanom razinom depresivnosti (0.324), a razini statističke značajnosti približava se i povezanost broja stresnih događaja i izraženost stresnih reakcija (0.228) te samoprocjena općeg snalaženja u progonstvu (0.234). Broj traumatskih događaja povezan je i s duljinom progonstva. Adolescenti koji su kraće u progonstvu bili su izloženi većem broju traumatskih događaja. To i ne iznenađuje jer su upravo oni ostali dulje u područjima ugroženim ratnim stradanjima.

Kao što se moglo očekivati, izraženost posttraumatskih stresnih reakcija značajno je povezana s depresivnošću adolescenata (0.623), ali i s cijelim nizom drugih varijabli. Tako adolescenti koji očituju izrazitije stresne reakcije imaju i manja životna očekivanja (0.416), osjećaju se manje kompetentnima (0.347), u većoj mjeri doživljavaju zbivanja koja nisu u njihovoj kontroli kao ona koja rukovode njihovim životom (0.312) te procjenjuju svoje odnose s obitelji kao slabije i nepovoljnije (0.296). Stresne reakcije izraženije su kod djevojaka (0.424) te kod adolescenata koji su dulje u progonstvu (0.284) a čiji su roditelji općenito nervozniji otkad su prognanici (0.283).

4. ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje je pokazalo da su prognani adolescenti bili izloženi većem broju traumatskih događaja te da su bili izloženi brojnim gubicima. Neki od tih gubitaka, kao npr. gubitak doma ili značajnih osobnih predmeta, imaju simboličko značenje koje je u adolescenciji kao razdoblju stvaranja identiteta posebno značajno. Stoga i ne iznenađuje da čak i nakon godinu i pol boravka u progonstvu očituju velik broj posttraumatskih reakcija. Štoviše, izrazitost stresnih reakcija povezana je s duljinom boravka u progonstvu i potvrđuje saznanja o progonstvu kao tzv. kroničnom izvoru stresa.

Posebno je značajno da su najčešće posttraumatske stresne reakcije kod adolescenata upravo one koje mogu negativno utjecati na njihove socijalne odnose i djelatan odnos prema životu općenito. To su npr. ogorčenje drugim ljudima, razdražljivost, gubitak interesa, motorni nemir. Upravo ove potonje stresne reakcije možemo povezati s poteškoćama u školovanju i sve češćim napuštanjem srednje škole kod mladih prognanika. Njihove najizraženije stresne reakcije upućuju i na to da proces tugovanja za različitim gubicima s kojima su se suočili još nije u cijelosti završen. To pokazuje da je potrebno pronalaziti aktivnosti u okviru programa psihosocijalne podrške mladima u progonstvu koje bi olakšavale rad na procesu tugovanja, poticale njihove interese i aktivniji odnos prema životu.

Takoder je zanimljivo da je, kao i kod djece (Ajduković, 1993), veća izraženost posttraumatskih stresnih reakcija kod adolescenata povezana s kvalitetom odnosa u obitelji i prilagodbom roditelja na progonstvo. Ovi podaci pokazuju da su i u adolescenciji roditelji još uvijek snažan izvor podrške. To upućuje na to da je i u radu s adolescentima važno imati uvid u odnose unutar obitelji i aktivno djelovati na poboljšanje kvaliteta odnosa roditelj - adolescent.

LITERATURA:

1. Ajduković, D. (ur.) (1993) **Psihosocijalne dimenzije progonstva**. Zagreb: Alinea.
2. Ajduković, M. (1993) Promjena odnosa roditelja i djece u progonstvu: usporedba zbjega i obiteljskog smještaja. U: Ajduković, D. (ur.) **Psihosocijalne dimenzije progonstva**. Zagreb: Alinea, 76-88.
3. Ajduković, M. (1994) Psihosocijalna prilagodba na progonstvo u starijoj životnoj dobi. **Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada**, 1, 67-78.
4. Bell, N.J. i Bell, R.W. (1993) **Adolescent risk taking**. Newbury Park: Sage.
5. Bezinović, P. (1990) Percepcija vlastite kompetentnosti: moguća hijerarhijska organizacija. **Praktikum iz kognitivne i bihevioralne terapije, III**. Zagreb: DPH, 147
6. Erikson, E. (1982) **The life cycle completed: A review**. New York: Norton.
7. Newman (1976) Children of disaster: Clinical observations at Buffalo Creek. **American Journal of Psychiatry**, 133, 306—312.
8. Pregrad, J. (1993) Prihvaćanje i podrška prognanicima u srednjoj školi. u: Ajduković, D. **Psihološke dimenzije progonstva**. Zagreb: Alinea, 194-205.
9. Pynoos, R.S. i Nader, K. (1993) Issues in the treatment of Posttraumatic stress in children and adolescents. U: Wilson, J.O. i Raphael, B. **International handbook of traumatic stress syndrome**. New York: Plenum Press, 535—549.
10. Seifert, K.L. i Hoffnung, R.J. (1987) **Child and adolescent development**. Boston: Houghton Mifflin Company.
11. Zung, W.W.K. (1965) Self-rating depression scale. **Achieves of general psychiatry**, 12, 63-70.

*Summary***PSYCHOSOCIAL ADJUSTMENT OF ADOLESCENTS ON DISPLACEMENT**

Marina Ajduković
Damir Ljubotina

The aim of this work was to explore sources of stress and specific stress reactions of displaced adolescents. Each adolescent has experienced 4,2 stressfull events (out of 16). Those adolescents who were changing accomodation place more often during displacement period and those who are still separated from their families have been exposed to the higher number of stressfull events. Exposure to the higher ammount of stressfull events is significantly related to increased depression in adolescents.